

નૈષધીયચરિતમાં રસસિદ્ધાંતનો અભ્યાસ

વેલાભાઈ સસૂન

રીસર્ચ સ્કોલર, સંસ્કૃત વિભાગ, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

1. પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પંચમહાકાવ્યોમાં ગણાતા પાંચ મહાન મહાકાવ્યોમાંથી એક છે નૈષધીયચરિત. આ અમર કાવ્યના રચયિતા મહાકવિ શ્રીહર્ષ છે, જેઓ અગિયારમી કે બારમી સદીમાં થઈ ગયા હતા. શ્રીહર્ષના પિતાનું નામ હીર (અથવા હીર પંડિત) અને માતાનું નામ મામલ્લદેવી હતું. તેઓ કનોજ અને કાશી જેવા સ્થળોએ વિદ્વાન તરીકે જાણીતા હતા અને તેમણે ચિંતામણિ મંત્રના જપથી આ મહાકાવ્યની રચના કરી હોવાનું કહેવાય છે.

આ મહાકાવ્ય કુલ 22 સર્ગોનું છે અને તેનું મુખ્ય વિષય નિષધ દેશના રાજા નળ અને વિદર્ભ દેશની રાજકુમારી દમયંતી વચ્ચેનો અત્યંત મધુર પ્રેમ છે. આ કથા મહાભારતના વનપર્વમાં વર્ણવેલા નલોપાખ્યાન પર આધારિત છે. શ્રીહર્ષે આ પુરાણી કથાને અત્યંત કલાત્મક અને રસમય રીતે રજૂ કરી છે. કાવ્યનો પ્રધાન રસ શૃંગાર છે, જેમાં સમ્ભોગ અને વિપ્રલંભ બંને પ્રકારનો શૃંગાર સુંદર રીતે વર્ણવાયો છે.

નૈષધીયચરિત સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં સૌથી વધુ જટિલ અને અલંકારથી ભરપૂર માનવામાં આવે છે. કવિએ અહીં ભાષા, અલંકાર, રસ, ભાવ અને શબ્દ-સૌંદર્યનો એવો અદ્ભુત સમન્વય કર્યો છે કે વિદ્વાનો તેને સંસ્કૃત કાવ્યની શિખરસ્થિતિ માને છે. આ કાવ્યમાં નળના રૂપ, ગુણ, પરાક્રમ, દમયંતીના સ્વયંવર, તેમના મિલન, વિરહ અને અંતે સુખી જીવનનું વર્ણન અત્યંત જીવંત અને રસાત્મક રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

આ શોધપત્રમાં આપણે નૈષધીયચરિતમાં રસસિદ્ધાંતનો વિગતવાર અભ્યાસ કરીશું. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર રસ કાવ્યનો આત્મા છે. શ્રીહર્ષે આ કાવ્યમાં શૃંગાર રસને મુખ્ય બનાવીને અન્ય રસો – જેમ કે વીર, કરુણ, અદ્ભુત અને શાંત – ને પણ સુંદર રીતે સમાવેશ કર્યો છે. આ અભ્યાસ દ્વારા

આપણે સમજીશું કે કેવી રીતે રસોના માધ્યમથી આ મહાકાવ્ય વાંચનારને આનંદ અને ભાવની ઊંડી અનુભૂતિ આપે છે.

આ રીતે નૈષધીયચરિત માત્ર એક પ્રેમકથા નથી, પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યનું એક અમૂલ્ય રત્ન છે જે આજે પણ વિક્લાનો અને સાહિત્યપ્રેમીઓને આકર્ષે છે. આ શોધપત્ર આ કાવ્યના રસસિદ્ધાંતને સરળ ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયાસ કરશે.

2. રસસિદ્ધાંતની સામાન્ય સમજ

રસ એટલે આનંદ. વિભાવ (કારણ), અનુભાવ (પ્રતિક્રિયા) અને વ્યભિચારી ભાવના મળીને રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. કુલ 9 મુખ્ય રસ છે: શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, વીર, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાંત. શ્રીહર્ષે આ બધા રસોનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ શૃંગાર રસ આખા કાવ્યમાં સૌથી વધુ પ્રધાન છે. કવિએ કહ્યું છે કે નલ-દમયંતીનો પ્રેમ એટલો મધુર છે કે તે વાંચનારને પણ પ્રેમમાં ડુબાડી દે છે.

3. નૈષધીયચરિતમાં શૃંગાર રસનું પ્રાધાન્ય

આ કાવ્ય પ્રેમકથા છે, તેથી શૃંગાર રસ તેનો પ્રાણ છે. શૃંગાર રસમાં સમ્ભોગ અને વિપ્રલંભ બંને પ્રકાર છે. સમ્ભોગ શૃંગાર સર્ગ 20માં નલ-દમયંતીના મિલનમાં જોવા મળે છે. વિપ્રલંભ શૃંગાર સર્ગ 1 અને સર્ગ 2માં દમયંતીના વિરહમાં વ્યક્ત થાય છે.

સર્ગ 1માં નલનું વર્ણન આવે છે:

નલ: સિતચ્છત્તિતકીર્તિમણ્ડલ: સ રાશિરાસીન્ મહસાં મહોજ્જ્વલ: ॥ ૧.૧ ॥

આ શ્લોકમાં નલના રૂપનું વર્ણન છે જે દમયંતીના હૃદયમાં પ્રેમ જગાડે છે. આ વિભાવ છે અને દમયંતીની આંખોમાં આવેલી ચમક અનુભાવ છે.

સર્ગ 2માં હંસ દ્વારા દમયંતીને નલનું વર્ણન કરવામાં આવે છે:

ભુવનત્રયસુભ્રુવામસૌ દમયન્તી કમનીયતામદમ્ ।

નલસ્ય રૂપં શ્રુતવત્યપિ સા તસ્યૈવ રૂપેણ રમન્તે ॥

આ વર્ણન સાંભળીને દમયંતીનું મન નલમાં લાગી જાય છે. આ શૃંગાર રસનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

4. સમ્ભોગ શૃંગારના ઉદાહરણો

સર્ગ 20માં નલ અને દમયંતીનું મિલન વર્ણવામાં આવ્યું છે. એક સુંદર શ્લોક છે:

નેત્રે નિષઘનાથસ્ય પ્રિયાયા વદનામ્બુજમ્ ।

તતઃ સ્તનતટૌ તાભ્યાં જઘનં ઘનમીયતુઃ ॥ 20.152 ॥”

આમાં નલની આંખો દમયંતીના મુખ પર, પછી સ્તન અને જઘન પર જાય છે. આ શારીરિક પ્રેમનું અત્યંત મધુર વર્ણન છે અને સમ્ભોગ શૃંગારને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે છે.

5. વિપ્રલંભ શૃંગારના ઉદાહરણો

સર્ગ 1માં દમયંતીના વિરહનું વર્ણન છે:

નિમીલનભ્રંશજુષા દૃશા ભૃશં નિપીય તં યસ્ત્રિદશીભિરર્જિતઃ ।

અમૂસ્તમભ્યાસભરં વિવૃણ્વતે નિમેષનિઃસ્વૈરધુનાપિ લોચનૈઃ ॥

દમયંતી નલનું સ્વપ્નમાં દર્શન કરે છે અને જાગતાં તેના હૃદયમાં વિરહની વેદના થાય છે. આ વિપ્રલંભ શૃંગાર છે.

6. વીર રસ

નલના પરાક્રમ અને યુદ્ધોમાં વીર રસ વ્યક્ત થાય છે. સર્ગ 1માં આવે છે:

સ્ફુરદ્ધનુર્નિસ્વનતદ્ધનાશૌગપ્રગલ્ભવૃષ્ટિવ્યયિતસ્ય સઙ્ગરે ।

નિજસ્ય તેજઃશિશ્વિનઃ પરશ્શતા વિતેનુરિઙ્ગાલમિવાયશઃ પરે ॥

નલના ધનુષના અવાજથી શત્રુઓના અંગો છૂટી પડે છે. આ વીર રસનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે.

7. કરુણ રસ

નલના વનવાસ અને દમયંતીના દુઃખમાં કરુણ રસ છે. સર્ગ 21માં નલના વિયોગનું વર્ણન આવે છે જે વાંચનારને રડાવી દે છે.

8. અદ્ભુત રસ

અજાયબીઓ અને સ્વપ્નોમાં અદ્ભુત રસ છે. સર્ગ 2માં હંસનું વાણી બોલવું અદ્ભુત છે.

9. શાંત રસ

કાવ્યના અંતમાં શાંતિ અને મોક્ષની ભાવના છે. નલ-દમયંતીનું મિલન અને સુખી જીવન શાંત રસ આપે છે.

10. રસની ઉત્પત્તિના સાધનો

શ્રીહર્ષે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવનો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે દમયંતીના મનમાં નલનું નામ સાંભળતાં જ શરીરમાં રોમાંચ થાય છે – આ અનુભાવ છે.

11. ઉપસંહાર

નૈષધીયચરિત રસસિદ્ધાંતનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે. કવિએ શૃંગાર રસને મુખ્ય બનાવીને અન્ય રસોને સહાયક તરીકે વાપર્યા છે. આ કાવ્ય વાંચતાં વાંચનારને રસની સતત અનુભૂતિ થાય છે અને તે આજે પણ સાહિત્યનો અમર ખજાનો છે.

સંદર્ભ

1. Jani, A. N. (1973). A critical study of Śrīharsa's Naisadhīyacaritam.
2. De, S. K. (1960). History of Sanskrit poetics.
3. શ્રીહર્ષ. (1950). નૈષધીયચરિત (મુનિ દેવર્ષિ સનાધ્ય શાસ્ત્રી, સંપાદક).